16.08.2015- Ankara

SAATLERİ AYARLAMA ENSTİTÜSÜ
OKUMA NOTU

*** *Gürsel Gündoğdu* ***

Zaman "atlıkarınca" gibi döngüsel mi? Yoksa "bisiklet" gibi çizgi şeklinde mi?
Birey/toplum değişir mi?
Yoksa birey/toplum doğuştan itibaren kaderini yaşamak için mi yaşamaktadır?

Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Saatleri Ayarlama Enstitüsü adlı romanında, zamana, bireye ve topluma yönelik gözlemler, yukarıdaki sorular ekseninde okura tekrar ve tekrar sorulmaktadır. Romanda geçen saat bireyin/toplumun içsel ve dışsal zaman algısından başka bir şey değil. Romanı kısaca özetlerken etkileyici ve sıra dışı bazı kısımlarını da sizlerle paylaşmak istiyorum.

Roman içe kapanık, önyargılı, geleneksel yaşayan ama Batılı değerleri sorgulasa da kabul eden Hayri İrdal'ın gözlemleri ve yaşadıkları üzerine kuruludur. Hayri İrdal'ın hayatı başından itibaren dikkat çekicidir. Bununla birlikte kendisi yaşamını iki kısma ayırmaktadır. Pragmatist biri olarak hayatına giren ve hayatının yönünü değiştiren Halit Ayarcı öncesi ve sonrası şeklinde… (dini/geleneksel-akılcı, Osmanlı – Türkiye). Roman metafor ve numaroloji açısından epey zengin. Her kişi, eşya ve isim aslında insanların yadsınamayacak bazı yanlarını her kurum ise insan hayatındaki bazı dönemleri sembolize etmekte.

Halit Ayarcı ile tanışması öncesi ise kahramanımızın hayatı yedi ana bölüme ayrılabilir. 1) Çocukluk, 2) Sünnet ve dayısının verdiği saat, 3) Nuri Efendi yanında başlayan çıraklık hayatı, 4) Askerlik ve sonrasındaki ilk evliliği, 5) Tımarhane ve Dr.Ramiz ile tanışması, 6) İkinci evliliği, 7) İş, dernekler ve kahve hayatı.

Hayri İrdal'ın dedesinden babasına kalan vasiyeti mahalleye bir mescit yaptırılmasıdır. Bu amaçla babası bir saatle birlikte bir çok şey alır fakat yine de mescidi tamamlayamaz. Bu ailenin yoksullaşmasına hatta bu konuda takıntılı hale gelmesine de neden olur. Bu arada mescit için alınan fakat evde olan ayaklı saate annesi uğurlu/Mübarek babası ise uğursuz/Menhus adını verir. Romanın önemli bir kahramanı olan ayaklı saat "Mübarek", başına buyruk bir şekilde ayar kabul etmeden çalışmakta ve düzensiz olarak çalmaktadır. Saatin başına buyrukluğu insanın zaman karşısındaki başına buyrukluğunu ifade etmekte ve zamanın akışına karşı adeta kişiliği olan bir saat olarak karşımıza çıkmaktadır. Evdeki masa saatini dini veya uhrevi değil "laik" şeklinde ifade ettikten sonra babasının saatini ise zaman zaman ayar tutan ama bazen tutmayan "karışık" diye tarif etmektedir.

Dayısının sünneti sonrasında verdiği saatle zaman bilincine varan Hayri İrdal, ilk defa bu saatin içini açar (yani yeni bir evreye geçer). Daha sonra da "saatle insanı birbirinden ayırmayan" bilge biri olan Saatçi Nuri Efendi'nin yanında çalışmaya başlar. Nuri Efendi, sık sık "Allah insanı kendi sureti ile yarattı insan da saati kendine benzer icat etti" diyerek saatin hem insanın buluşu hem de onun benzeri olduğunu belirtir. Nuri Efendi zamana geleneksel yani döngüsel bir şekilde bakmaktadır. Doğada gündüz-gece, yaz-kış, doğum-ölüm gibi döngüler bulunmakta bunların isimleri ise insan tarafından konmaktadır. Başka bir ifade ile doğada Pazar günü, saat ay, yıl veya işgünü bulunmamaktadır. Zamanı tarif eden ve adlandıranlar insanlardır. Nuri Efendi bunu "saatin kendisi mekan, yürüyüşü zaman, ayarı ise insandır. Bu da gösterir ki zaman ve mekan insanla mevcuttur." şeklinde ifade etmektedir. Buradaki saat betimlemesi insan bedeninden başka bir şey değildir. Bu insan bedenini tapınak olarak gören inanç sistemleri ile de örtüşür.

Nuri Efendi"nin iş konusunda Hayri İrdal'e vasiyetleri de ilginçtir. "Hayata ve etrafa karşı yeter derecede dayanıklı değilsin. Seni ancak iş kurtarabilir. Saatleri seviyorsun ve onlara acıyorsun. Ayrıca dinleme gibi bir özelliğin var. Dinlemesini biliyorsun ki bu önemli bir değerdir. Hiçbir şeye yaramasa bile insanın boşluğunu örter, karşısındakiyle aynı seviyeye çıkarır."

Nuri Efendinin küçük dükkânına gelip giden, önceleri simya peşinde daha sonra ise bir Bizans hazinesi peşine düşecek olan dört kişi Hayri İrdal'ı ileriki yaşamında da etkiler ve biçimlendirir. Bunlardan ilki, "yalanı ve riyası nerede başlayıp nerede bittiği belli olmayan ve dini bir araç olarak kullanan" Seyit Lütfullahtır. "Altın imbikle değil ruhla yapılır" diyen, kendini kaybettiğinde seni beni kaybeden, her şeyi elde etmek için hiçliğin çöllerine hayatını veren Seyit Lütfullah cinlerin cini Aselban'ın peşinde kendi ilahi parçasını aramaktadır. İkincisi, servetini ve geçmişini tüketen ve çevresindekilerin birer birer terk ettiği eskiden çok zengin bir kişi olan ve büyük bir konakta adeta bir mirasyedi gibi yaşayan Abdüsselam Bey'dir. Üçüncü kişi, Abdüsselam Beyin parası Seyit Lütfullah'ın duaları ile altın elde etmeye çalışan Eczacı Aristidi Efendi günün birinde laboratuvarda çıkan yangınla yanarak ölen çılgın bir bilim adamıdır. Dördüncü kişi olan Avcı Naşit Bey ise daha sonra halası ile evlenecek ve abartmaktan çok hoşlanan biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Nuri Efendi ile oğlu Ahmet arasında işe bağlılıkları konusunda ruh benzerliğinin bulunduğunu belirten kahramanımız kendisini eski döngü anlayışı ile çizgisel zaman anlayışı arasında yitik ve arayış içinde bir kuşağın içinde konumlandırır. Dini referanslardan laik referanslara geçiş yapan Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçen ve değişimi anlamakta zorlanan bir kuşak.

Hayri İrdal'ın halası yani babasının tek akrabası olan kardeşi babasıyla zıt karakterlerdedir. Babası, dindar olmasına rağmen saza söze meraklı, neşeli, kanlı, canlı iken halası, cimri, somurtkan, mutsuz, sofu, alıngan ve kibirlidir. Halanın bir gün hastalanmasının ardından defnedileceği sırada tekrar hayata dönmesi bu ilişkide ve halanın kişiliğinde bir dönüm noktası olur ve bundan sonra mirasyedi bir kişiliğe bürünerek parasını son kuruşuna kadar harcayacağı ve hiç miras bırakmayacağı konusunda söz verir.

Önce saatçide sonra ise sırasıyla, tiyatroda, operette, orta oyununda iş bulan kahramanımız daha sonra I.Dünya Savaşı yıllarında askere gider ve döndüğünde babasını kaybetmiş işsiz biri olarak Abdülselam Beyin evine yerleşir. Orada onun evlatlığı Emine ile evlenen Zehra ve Ahmet adında iki çocuğu olan Hayri İrdal bir yandan da okuluna devam eder. Daha sonraları ilk eşini "çok iyi bir kadındı. Fakat beni anlayacak seviyede değildi. Onun için hayatta başarılı olamamış, kendimi tanıyamamıştım"şeklinde tanıtır.

Konaktaki gelenek gereği çocukların ismini koyan ev sahibi Abdülselam Bey kıza Hayri İrdal'ın annesinin adı olan Zahide (dine bağlı/sofu) yerine yalnışlıkla kendi annesinin adı olan Zehra ismini (çok beyaz, saf ve aydınlık) verir. Abdülselam Bey kıza anne demeye başlar ve ona sıfırı tüketmiş ve borç içinde olsa da servetinin tamamını bırakacağını söyler. Bu şekilde onlarca vasiyetname bırakır. Torunu olacak kıza sürekli anne diye seslenir. Ölümünden sonra ailesi tarafından bu vasiyetnameler kötü şekilde yorumlansa da Hayri İrdal fergatname vererek vasiyeti reddeder. Bununla birlikte neden reddettiği konusunda mahallede söylediği bir yalan söz (şerbetçibaşı elması) sonradan başına bela olacak ve bu nedenle akıl sağlığının yerinde olup olmadığını belirlemek üzere tımarhaneye yollanacaktır.

Burada Avrupa'da eğitim alan ve psikanaliz hayranı fakat geleneksel rüya yorumları gibi bağlardan da kopamayan Dr. Ramiz adında dönemin aydını bir uzman onu altı hafta tedavi eder ve ona psikanalizin yani kendi üzerine düşünmenin kapılarını açar. Fakat bir türlü ona gerekli raporu vermez. Aslında romanda Dr. Ramiz'in kendisinin psikolojik desteğe daha fazla ihtiyacı olduğu ve sadece başkalarının etkisi ile kendi kişiliğini ortaya koyabildiği vurgulanmaktadır. Dr. Ramiz, Hayri İrdal'in hastalığının temelinde babadan yoksun olmasını bulur ve onun yaşamındaki her şeyi bu eksikliği kapatma nedeniyle yaptığını vurgular. Mübarek, Abdülselam Efendi, Nuri Efendi veya Lütfullah Efendi'lerin bu eksikliği gidermek için bir araç olduğunu belirtir. Aynı zamanda Dr.Ramiz kahramanımızı iradi rüyalar görmeye zorlar yani onun geleceğini kurgulamasını ve geleceği için mücadele etmesini ister. Hayri İrdal bunu kabul etmez ama gördüğü bir rüya gerçek çıkar ki o rüyada karısı Zehra'nın yavaş yavaş öldüğünü görür. Burada insaoğulunun bilinci dışında duran şeyleri adlandırması, değer vermesi, var etmesi ve kimi zamanda bu varlıkları bilincinden atması şeyleştirmesi/hiçleştirmesi okura sufle edilmektedir. İkinci evlendiği karısının filmlere olan tutkusunu ve filmlerin adeta içinde yaşamasını

“hangi zemberek bozulmuştu ki böyle durmadan sürükleniyor ve orada kalıyordu?” şeklinde eleştirirken saat ve akıl/beden benzeşimini açıkça gözler önüne serilmektedir. İkinci karısı olan Pakize’nin ellerinden, fiziğinden, uykusundan, yatakta yatışından, sesinden, konuştuğu konulardan, kardeşlerinden kısaca herşeyinden nefret etmektedir. Bu yönüyle Salinger’in ünlü romanındaki Holden Caulfield'a her yönüyle benzemektedir. Bir gün işten ayrıldığını söylemek için çekinerek evine geldiğinde ve herkesin bir başka konu nedeniyle üzgün ve ağlamaklı olduklarını farkedince insanların (iç ve dış) dünyalarının önceliklerinin farklı olmasından ve farklı sorunlara sahip olmalarını daha iyi kavrar.

Tımarhaneden çıktıktan sonra Dr.Ramiz onu Şehzadebaşı’nda bulunan ve sürekli devam ettiği bir kahvehaneye götürüp orada bulunanlarla tanıştırır. Kahveye devam edenler, “hepsi çok uzun bir uykudan, bir çeşit ölümden sonra hatırlanır gibi bu kahveye gelirdi.” şeklinde tarif edilmektedir. Kahve idealist felsefedeki mağara/düş-gerçeklik olayına göndermede bulunmak için kullanılıyor. Kahveye devam edenler üç grupta sınıflandırılır. Dünyaya ve topluma düzen vermek isteyenler, aradakiler ve sıradan insanlar şeklinde. Hayri İrdal babasını ve annesini de kaybetmiş olmasına karşın kahve müdavimleri tarafından annesini kaybeden/öksüz lakabı ile kahvede çağrılmaya başlanır. Buraya gelen birbirinden ilginç insanlardan biri kibrit kutuları ile mimari maketler yapan ve bunun üzerinden bina tasarlayan, yapan ve satan Dr.Mussak adındaki biridir. Daha sonra bu kişiden öğrendikleri sayesinde Enstitüsü binasını oğluyla birlikte tasarlar ve Uluslararası Mimarlar Odası’ndan bu nedenle ödül alır.

Saatler ve onlar hakkında konuşmayı seven, herşeye, herkese katlanan, kendi çocuklarından, mahallesinden, geçmişinden, yaşamından kaçmak isteyen, önyargıları olan Hayri İrdal, Dr.Ramiz’in kahve çevresinin ardından Psikanaliz Derneği, Ruhçuluk Derneği’ne de girer. Ruhçuluk Derneği’ni “böyle cemiyetler, beraberce yalan söyleyip, beraberce aldanıp hoşça vakit geçirmek isteyen insanların işidir” şeklinde tanımlar.

Ruhçuluk Derneği’nde ve romanda birçok sembolik karakter görünür kaybolur bunlardan en etkileyici olanlar Nevzat-Murat ve Afroditi/güzellik ile halası İrade’dir. İtalya’da babasından kalan servet hikayesi oraya gidiş ve gelişleri ve sonra İrade adlı halanın ortadan yok olması önemli öykülerden. Afroditi/güzellik herkesi sevip ve herkes tarafından sevilirken Nevzat Hanım sadece hayali kahraman Murat’ı sevmektedir. Aynı dernekte, Sabriye Hanımın medyumlukta en başarılı olduğu şey, bedeninin dışına çıkabilmesi, düşüncesi ile dolaşabilmesidir. Bu durum gerçekte her özgür insanın yapabileceği bir düşünme süreci ve diğer insanları etkilemeden başka bir şey değildir.

Saatler hakkındaki sohbeti sonucunda, gerçeği yönlendiren, görüneni, geleceği ve gerçekliği düşündüğü şekle dönüştüren Halit Ayarcı görünenin değil iradenin ve kişinin ideallerinin peşinde olması gerektiğini defalarca belirtir. Oysa kahramanımız karaktere, eşyaya, yeteneğe, döngüye ve kadere inanmakta Ayarcı’nın birey/toplum hakkındaki düşüncelerine ve hatta Saatleri Ayarlama Enstitüsüne zerre kadar inanmamaktadır. Bununla birlikte inanmadığı kurumda genel müdür olarak görev yaparak kurumun gelişmesine, yurtta ve dünyada temsil edilmesine, kurumsallaşmasına ve sezgisi ile en büyük katkıda bulunur. Ayarcı ise sezgiden gelen ilham sayesinde pratik fikirler üreten gerçekliği dönüştüren, geleceği, insanları ve toplumu ikna ile dönüştüren bir uygulayıcıdır.

Halit Ayarcı ile tanışması ve sohbetleri sonucu hayatı baştan sona değişir. Halit Ayarcı ilk iş olarak kahramanımıza eski saatini verince Hayri İrdal şöyle der “Kordonsuz saat, yularsız hayvan, nikahsız kadın gibidir. Saatini seven evvela bir kordonla kendine bağlar.” Çok açık ki saatin içten ve dıştan bedeni temsil ettiği unutulmamalı.

Kahramanımız yaptığı işe inanmayınca Halit Ayarcı ona hakikati bildiğini ve gördüğünü teslim eder. Ama bir yandan da, asıl önemli olanın gerçekçi olmak, görünmeyene ulaşmak, yaratmak için kuvvetle istemek ve çaba göstermek gerektiğini ifade eder ve bu noktada Saatleri Ayarlama Enstitüsü’nü kurma fikrini ona açar.

Enstitüye çalışan alınacağında Halit Ayarcı hem tecrübeye hem de kronik işsize karşı bir duruş sergiler ve bunu şu şekilde ifade eder. “...Tecrübe sahibi demek, yıpratılmış demek, belli bir sınırda ve belli bir fikirde donmuş olmak demektir. Bu cins insanlardan ...hayır gelmez. İşsizliğin tecrübesini yapanların da yönetilmesi gerçekten zordur.” Halit Ayarcı sık sık Hayri İrdal’ın işe olan bakışını eleştirir. “..yeterince zekisiniz. İnancınız yok. İşte eksikliğiniz! Siz mutlakın peşindesiniz. Ne garip, bir saatçinin mutlak değerler peşinde koşması, zaman gibi göreli bir şeyle uğraşan bir adamın...” Bir başka kısımda “çalışmak zamanına sahip olmak onu kullanmasını bilmektir... İnsan herşeyden evvel iştir, iş ise zamandır. Kendisine/işine/hayatına inanmayan bir adamla çalışmak dünyanın en güç işidir.” der.

Halit Ayarcı, bilginin yani yerleşik kalıpların işin ortaya çıkmasını geciktireceğine inanır. “(Bilginin) zaten ne sonu, ne de amacı vardır. Sorun yapmak ve yaratmaktır. Yaratmak, yaşamanın ta kendisidir.” Benzer şekilde dünyada adı olan herşeyin var olduğunu söyler ve ardından hayali bir kişi olan Ahmet Zamani için ileride onsekiz dile çevrilecek olan bir eser yazmasını ister.

Bir gün Hollandalı bir yazar, Enstitüyü ziyarete gelip kahramanımız ve çevresi ile tanışır. Dönünce yazdığı şu satırlarda yine romanda bolca yeralan metaforlar bulunur. “Hayri İrdal, ailesi ve çevresi, insanı kabuğundan çıkarmasını çok iyi bilen insanlar... Kendilerinin daha çok atlı karıncaya binmekten hoşlanmalarına rağmen, yine de Hollanda’ya gelirlerse, onlara vaadettiğim gibi bisiklete binmeyi öğreteceğim.” Kısacası Hayri İrdal ve çevresi döngüsel zamana (kadere) inanırken kendilerinin çizgisel zamana (değişime/ilerlemeye) inandıklarını ifade ediyor.

Halit Ayarcı ile tanıştıktan sonra kahramanımız Saatleri Ayarlama Enstitüsü Müdürü olur ve bütün hayatı değişir. Ama bu kurumların sembolizmalarını hiçbir zaman gözden kaçırmamak lazım. Kahvede yapılan insanlar hakkındaki genel değerlendirmeler, psikanaliz derneği ile içsel tanıma, ruhçuluk derneği ile ilhamı/ruhu/düşünceyi arama çabaları, en sonunda zamanın/insanın ayarlanması yani “kendini bilmekle” taçlandırılır eser.

Bu farklı aşamalar ak saçlı bir bireyin aklının/ruhunun normal değişimleri/aşamaları değil mi? Nitekim Saatleri Ayarlama Enstütüsünün binası baba-oğul tarafından (tohumdan – tohuma) içten ve dıştan saat şeklinde birlikte tasarlanır. İçeriden ve dışarıdan saati, doğumu, yaşamı, ölümü döngüleri veren bina sembolizmalar ve numaroloji ile bezenen adeta bir tapınak şeklinde tasarlanır. Yapının en tepesine ise Sabriye Hanım yani “sabır” yerleştirilir. Bu binanın yapımının ardından Halit Ayarcı enstitüde çalışanlar için saat evlerinin de Hayri İrdal tarafından tasarlanıp tip bir proje çerçevesinde uygulanmasını isteyince kimse bu öneriyi kabul etmez. Bütün çalışanlar böyle bir yerde yaşanamayacağını söylenince Halit Ayarcı için Enstitü biter ve sonrasında ise gelen bir heyetin telkinleri sonucu kapatılır. Halit Ayarcının son bir müdahalesi sonucu Tasfiye Komisyonu ile Enstitü ve personeli biraz daha zaman kazansa da hiç bir şey artık eskisi gibi olmayacaktır. Sonunda Halit Ayarcı’nın bir trafik kazası ile ölmesi ile öykü tamamlanır. Bununla birlikte, yapının baba-oğul birlikteliği ile tasarlandığı ve tamamlandığı ve baba-oğulun yapım sürecinde ilişkilerinin en iyi evresini yaşadıkları unutulmamalıdır. Kısacası en büyük eser ortaya konarak roman bitirilir.